

## LANDLIV OG LIVSVILKÅR GALILÆAS SOCIO-ØKONOMISKE SITUATION I DET FØRSTE ÅRHUNDREDE<sup>1</sup>

MORTEN HØRNING JENSEN

### 1. Introduktion og problemstilling

#### Baggrund for emnet

Galilæas socio-økonomiske strukturer er i visse dele af den nytestamentlige forskning blevet tildelt en stadig større betydning i de sidste par årtier. Dette hænger sammen med flere forhold:

(1) Inden for den historiske Jesusforskning har spørgsmålet om jødedommen på Jesu tid placeret sig som et centralt problemfelt i den såkaldte tredje jagt.<sup>2</sup> Dette gør i særlig grad Galilæa interessant som den umiddelbare historiske lokalitet for Jesusbevægelsen og dermed som en mulig forklaring af dennes opståen. Som udtrykt af Sean Freyne: "The quest for Jesus is rapidly in danger of becoming the quest for the historical Galilee."<sup>3</sup>

(2) Nært beslægtet med den historiske Jesus-forskning finder vi en mere eller mindre fast forskningstradition omhandlende familieliv og familiespørgsmål i relation til NT, der fordele sig i hhv. spørgsmål vedrørende menighederne i den græsk-romerske verden med særligt fokus på det paulinske materiale, og i spørgsmål vedr. evangelierne og her så med særligt fokus på netop de socio-økonomiske strukturer i det rurale Galilæa som udgangspunkt for at forstå familiens livsvilkår i det første århundrede.<sup>4</sup> Var der tale om opløsningstendenser, inflation, gældssætning og overgang fra større selvstændige familieenheder (*beth av-institutionen*) til mindre, nukleare familieenheder på pantsat jord, eller foregik der modsat en positiv økonomisk udvikling? Disse spørgsmål placerer særligt det landlige Galilæa i centrum.

(3) Inden for en bestemt del af Q-forskningen har spørgsmålet om Galilæa som lokale for Q-bevægelsen også spillet en vis rolle. Én gruppe af forskere argumenterer for, at Q blev til i

- 
1. Artiklen ønskes dedikeret til prof. Per Bilde i anledning af dennes pensionering d. 31.12.2007. En kortere version er trykt i *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 2008:149-170.
  2. Cf. fx Sean Freyne, "Introduction. Galilean Studies: Problems and Prospects", *Galilee and Gospel: Collected Essays* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 2000), 1-26 (20) og Jonathan L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-Examination of the Evidence* (Harrisburg, Pennsylvania: Trinity Press International 2000), 7.
  3. Sean Freyne, "The Geography, Politics, and Economics of Galilee and the Quest for the Historical Jesus", *Studying the Historical Jesus: Evaluations of the State of the Current Research* (red. Bruce Chilton og Craig A. Evans, Leiden: E.J. Brill 1994), 75-122 (76), se også J. Andrew Overman, "Jesus of Galilee and the Historical Peasant", i *Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in the Graeco-Roman and Byzantine Periods* (vol. 143 red. Douglas R. Edwards og C. Thomas McCollough; Atlanta, Georgia: Scholars Press 1997), 67 og Reed 2000, 8. For en mere udførlig diskussion heraf henvises der til Morten Hørning Jensen, *Herod Antipas in Galilee: The Literary and Archaeological Sources on the Reign of Herod Antipas and its Socio-Economic Impact on Galilee* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe 215; Tübingen: Mohr Siebeck 2006), 5.
  4. Se fx Halvor Moxnes, *Putting Jesus in His Place: A Radical Vision of Household and Kingdom* (Louisville - London: Westminster John Knox Press 2003); Stephen C. Barton, *Discipleship and Family Ties in Mark and Matthew* (Society for New Testament Studies Monograph Series Cambridge: Cambridge University Press 1994); John W. Pryor, "Jesus and Family - a Test Case", *AusBR* 45 (1997), 56-69; Santiago Guijarro, "The Family in First-Century Galilee", *Constructing Early Christian Families* (red. Halvor Moxnes; London - New York: Routledge 1997), 42-65.

Galilæa, og nogen vil gå så langt som til at sige, at 'skriftet' blev produceret i en af Galilæas større byer af en gruppe marginaliserede intellektuelle.<sup>5</sup>

(4) Endelig kan man også pege på, at Galilæas socio-økonomiske forhold har betydning for forståelsen af den jødiske krig med særligt henblik på forholdet mellem økonomiske og religiøse faktorer bag denne.<sup>6</sup>

#### *Status: Uafklaret*

Trods spørgsmålet om betydningen af Galilæas socio-økonomiske forhold må dets øjeblikkelige status bedømmes som uafklaret. Halvor Moxnes' opdeling af de forskellige bud i hhv. et konflikt- og et harmonibillede er rammende trods det, at en række mellempositioner skaber et kontinuum mellem disse to poler.<sup>7</sup>

Hovedparten af forskerne inden for dette felt beskriver Galilæa (og Judæa for den sags skyld) i det første århundrede som et område under stigende pres på vej mod indre opløsning, hvor jord blev ophobet hos de rige, hvor frie bønder blev gjort til pantsatte bønder på egen jord, hvor skatterne steg kraftigt grundet det herodianske kongehus tunge hånd, hvor social uro var stigende, og hvor klimatiske katastrofer medførte hungersnød. Et fællestræk ved denne gruppe af forskere er den udbredte brug af sociologiske forklaringsmodeller.<sup>8</sup>

Over for dette billede står en anden gruppe af forskere, der i stedet argumenterer for et mere positivt billede af Galilæas socio-økonomiske situation. Vægten lægges her på, at udviklingen var mere afdæmpet under det herodianske regime, og at den ikke nødvendigvis var negativ for landbefolkningen. Særligt anføres nyt arkæologisk materiale som belæg.<sup>9</sup>

Som kort antydnet indbefatter uenigheden også en forskellig metodisk tilgang gående på forholdet mellem kilde og model. Nogle forskere vægter brugen af udvalgte sociologiske modeller, der ofte vil være udviklet på baggrund af helt andre kontekster, hvad angår både tid og sted, højt i rekonstruktionen af den antikke situation, mens andre anser dette for præfigurerende, hvorfor brugen af modeller nedtones og anvendes i en til konteksten tilpasset form og med mindre vægt end det aktuelle kildemateriale. Inden for bibelvidenskaben kommer denne forskel til udtryk mellem dem, der betegner sig selv som *social scientific critics*, og dem, der i stedet foretrækker betegnelsen *social historians*.<sup>10</sup>

#### *Fremgangsmåde: Pulsmålere*

For at imødekomme denne udfordring, antager nærværende undersøgelse følgende tre udgangspunkter: For det første sigtes der på en *relativ* vurdering af den socio-økonomiske ud-

5. Se fx Milton Moreland, "The Jesus Movement in the Villages of Roman Galilee: Archaeology, Q, and Modern Anthropological Theory", i *Oral Performance, Popular Tradition, and Hidden Transcript in Q* (vol. 60 ed. Richard L. Horsley; Atlanta: Society of Biblical Literature 2006); John S. Kloppenborg, "The Sayings Gospel Q: Recent Opinion on the People Behind the Document", *Currents in Research: Biblical Studies* 1 (1993), 9-34; John S. Kloppenborg Verbin, *Excavating Q: The History and Setting of the Sayings Gospel* (Minneapolis: Fortress Press 2000), 166-213; Santiago Guisjarro, "Domestic Space, Family Relationships and the Social Location of the Q People", *JSNT* 27, no. 1 (2004), 69-81; Reed 2000, 170-96.

6. Se herfor fx Andrea M. Berlin og J. Andrew Overman, eds., *The First Jewish Revolt: Archaeology, History and Ideology* (London: Routledge 2002) og Per Bilde, "Den religiøse drivkraft i det første jødiske oprør mod Rom i 66-70 (74)", *CHAOS: Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier* 45 (2006), 23-43.

7. Halvor Moxnes, "Jesus' galilæiske kontekst: Den historiske Jesus i forhold til hus, landsby og by", *Den historiske Jesus og hans betydning* red. Troels Engberg-Pedersen; (København: Gyldendal 1998), 103-36 (107).

8. For referencer og diskussion, se Jensen 2006, 9-15.

9. For referencer og diskussion, se Jensen 2006, 16-30.

10. For referencer og diskussion, se Jensen 2006, 30-4.

vikling frem for en *absolut* vurdering. Målet er ikke at beskrive, hvordan livet 'virkeligt var' for en bonde i Galilæa, men derimod på et mere overordnet makroplan at spotte, om særlige udviklinger var i gang i den ene eller anden retning. Pludselige forandringer i politiske, religiøse eller økonomiske forhold kan have medført en forværring af livsvilkårene i den rurale sfære. Af den grund er bevægelser mere end statiske beskrivelser i fokus.

For det andet deler undersøgelsen udgangspunkt med den social-historiske tilgang, hvor der gives præference til grundige kildeundersøgelser. Baggrunden herfor, som jeg andetsteds har haft lejlighed til at diskutere mere udførligt,<sup>11</sup> er et forsøg på at undgå at gøre modeller til kildemateriale i sig selv frem for heuristiske redskaber.

Endelig synes det fordelagtigt at foretage en sådan kildeundersøgelse ved på forhånd at opstille en række målepunkter, eller pulsmålere, med potentiale til at give en fornemmelse af, hvilke forandringer, der fandt sted i Galilæa og med hvilken hastighed. Eksempler på sådanne pulsmålere er den politiske udvikling, fordelingen af jord mellem elite og småbønder, bosættelsesmønstre, landsbyernes udvikling, hustyper, begravelsesmønstre, graden af mønter i omløb, skattetrykket, klimatologiske forhold, skriftlige kilders notitser om socio-økonomiske forhold mv.

#### *Afgrænsninger, tese og disposition*

I denne sammenhæng er det kun muligt at behandle en del af dette samlede problemkompleks og jeg vil primært fokusere på spørgsmålet om jordbalancen, dvs. fordelingen af jord mellem eliten og selvejende småbønder, hvortil knytter sig en række af de andre pulsmålere så som spørgsmålet om den politiske udvikling, bosættelsesmønstret, landsbyens status samt møntomløb og indicier på handel. Baggrunden for det valgte fokus er, at netop spørgsmålet om retten til jord berører selve nerven i eksistensgrundlaget for 'landliv og livsvilkår' i et agrar samfund som Galilæa i denne periode.

Som udgangspunkt for undersøgelsen vil jeg fremsætte den arbejdstese, at Galilæa i den første del af det første århundrede ikke oplevede en drastisk forværring af de socio-økonomiske forhold, men derimod befandt sig i en overvejende stabil fase under Herodes Antipas.

Som nævnt er der en særlig tendens i den historiske Jesus-forskning til at ville forklare Jesus-bevægelsens opståen på baggrund af forhold i Galilæa og her ikke mindst i Herodes Antipas' regime. Fokus bliver alt overvejende lagt på et socio-økonomisk scenario, i hvilket levevilkårene for landbefolkningen antages at have været under hastig nedbrydelse, så en social oprørsskikkelse var en selvfølge.

Men ved at foretage i hovedsagen to undersøgelser mener jeg at kunne sandsynliggøre, at situationen var langt mere sammensat end som så: Først undersøges jordejerskabet i et historisk lys, og her eftervises det, hvordan der altid har stået en kamp mellem aristokratiet og småbønderne, og at der som sådan ikke skete noget afgørende nyt med fx det herodianske kongehus. Dernæst, som det væsentligste argument, introduceres nyt arkæologisk materiale, der pga. en række meget detaljerede studier af især israelske arkæologer i højere grad end tidligere giver en fornemmelse af Galilæas situation i den tidlig-romerske periode. Dette til dels endnu upublicerede materiale understreger et billede af Galilæa i vækst og udvidelse også i de landlige områder.

Hvis dette kan demonstreres tilfredsstillende, er der basis for at foretage en historisk rekonstruktion af forholdene i Galilæa i første halvdel af det første århundrede, hvor stabilitet frem for økonomisk deroute udgør hovedelementet. Et sådant resultat vil sandsynliggøre, at rekonstruktioner, der alene vægter socio-økonomiske faktorer, er for ensidige. I stedet vil det kunne fremføres, at forholdene i Galilæa var mere sammensatte, hvorfor også religiøse faktorer, der som bekendt spiller en fremtrædende rolle, ikke blot i evangelierne, men også

---

11. Jensen 2006, 45-9.

hos fx Josefus og i Qumranskrifterne, bør have en mere anerkendt plads. I dette stykke kan min undersøgelse ses som et komplementært studium til Per Bilde's nye studie af baggrunden for den jødiske opstand år 66.11F<sup>12</sup>

Dette giver følgende disposition: (1) Først præsenteres forskningshistoriske hovedpositioner gennem dels et blik på familieinstitutionen i et bredere nærorientalsk lys, dels en kort gennemgang af diskussionen omkring udviklingen af jordfordelingen i hellenistisk og tidlig-romersk tid. (2) Dernæst gennemgås jordejerskabet i Galilæa i et kronologisk lys fra ptolemæisk til tidlig-romersk tid. (3) På denne baggrund fokuseres der på Galilæa i det første århundrede i lyset af nyt arkæologisk materiale. (4) Endelig drages der konklusioner og perspektiver af undersøgelsen.

## 2. Forskningshistoriske hovedpositioner

### *Præludium: Fra GT til NT – 'Beth av' under afvikling?*

Som allerede antydnet er der tydeligvis en uenighed blandt forskere om jordfordelingen mellem elite og småbønder i Israel i det første århundrede, og dermed også om, hvordan familieinstitutionen i den langt overvejende agrare del af befolkningen havde det. Som introduktion til denne diskussion skal der først trækkes en linje tilbage til familieinstitutionens opbygning i et israelitisk nær-orientalsk lys som en nødvendig forudsætning for at forstå diskussionen vedrørende den nytestamentlige periode.

Studier i israelitiske familiemønstre i Jern I-II (1200-600 f.v.t.) understreger den grundlæggende betydning *beth av* havde som social og økonomisk institution. Her tænkes fx på Norman Gottwalds, *The Tribes of Yahweh*, Frank Moore Cross', *From Epic to Canon*, Lawrence Stagers, "The Archaeology of the Family in Ancient Israel" og senest David Schloens afhandling, *The House of the Father as Fact and Symbol*.<sup>13</sup>

Med reference til Norman Gottwald defineres *beth av* ofte som "the basic economic unit in the Israelite social system."<sup>14</sup> Tanken er her, at familieinstitutionen fungerede som en langt mere omfattende ramme for alle områder af livet end vores vesteuropæiske kernefamilie. Til forskel herfra var familien for det første 'udvidet' i sin mindste grundform. Under ledelse af patriarken levede hans børn, ugifte som gifte, og deres børn sammen i et økonomisk og arbejdsmæssigt fællesskab bundet op på familiens arv, *nahalah*, i form af husbesiddelser, jordlodder, dyr og e.v.t. slaver eller jordløse arbejdere. Med tre ord kan familieinstitutionen på denne tid beskrives som 'patri-lokal, patri-lineal og patri-arkal.'<sup>15</sup>

En forklaring på den udvidede familiestruktur findes i kravet om selvforsyning og de arbejdsmæssige udfordringer en sådan livsstil indebærer. Som Carol Meyers bemærker det: "The number of persons needed for the family, as the primary, self-sufficient economic unit,

---

12. Senest i Bilde 2006.

13. Norman K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 BCE* (Maryknoll: Orbis Books, 1979. Repr. Sheffield: Sheffield Academic Press 1999); Frank Moore Cross, *From Epic to Canon: History and Literature in Ancient Israel* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press 1998); Lawrence E. Stager, "The Archaeology of the Family in Ancient Israel", *BASOR* 260 (1985), 1-35; J. David Schloen, *The House of the Father as Fact and Symbol: patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East* (Studies in the Archaeology and History of the Levant 2; Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns 2001).

14. Gottwald 1999, 292.

15. Cf. fx Leo G. Perdue, "The Israelite and Early Jewish Family: Summary and Conclusions", *Families in Ancient Israel* (red. Leo G. Perdue et al., Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press 1997), 163-222 (166-70); Carol L. Meyers, "The Family in Early Israel", *Families in Ancient Israel* (red. Leo G. Perdue et al., Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press 1997), 1-47 (14); Schloen 2001, 150; J. H. Wright, "Family," *The Anchor Bible Dictionary* 2:761-9.

to perform the myriad tasks in a regime with critical labor-intensive periods was greater than a nuclear family could supply. Extended or compound families were essential for survival.”<sup>16</sup>

Denne type familiestruktur kan aflæses arkæologisk i form af det såkaldte 'israeltiske firerumshus' udbredt i Jern I og II (1200-600 f.v.t.) og i form af den måde visse landsbyer udviklede sig på i beboelseskvarterne.

'Firerumshuset' eller søjlehuset, som det bedre betegnes,<sup>17</sup> vandt stor udbredelse i det centrale højland i løbet af særlig Jern II, hvorefter det forsvinder fra scenen.<sup>18</sup> Huset består i sin grundform af en indre åben gård, hvortil stødte en række mindre multifunktionelle rum. Murtykkelsen peger på, at det var bygget i to etager, hvilket gav mulighed for adskillelse i en nedre etage for husdyr og opbevaringsfaciliteter og i et øvre beboelseskvarter, hvilket gjorde den til en funktionel skabelon for et agrart familieliv.<sup>19</sup> Husets størrelse og antal rum kunne variere med en tendens til større huse med flere rum i rurale end urbane miljøer, hvilket tyder på, at de husede hele storfamilier.<sup>20</sup>

Samtidig hermed tyder udgravninger af landsbyer på, at disse huse spredte sig i hvad man kunne kalde for en uplanlagt organisk fremvækst. To til tre huse blev ofte bygget sammen om en åben plads.<sup>21</sup> Betydningen af dette skal ses på baggrund af den delvise lokale autonomi, en sådan landsbystruktur kunne give. Store familieenheder forbundet med andre store familieenheder i *mispahot* leverede en vis form for økonomisk beskyttelse og elastik i krisetider.<sup>22</sup>

#### *Udviklingen i hellenistisk og tidlig-romersk tid*

Spørgsmålet om jordbalancen i den efterfølgende hellenistiske og romerske periode har været genstand for intens forskning, og på samme måde som i Galilæaforskningen generelt deler vandene sig i hhv. en positiv og negativ vurdering af periodens udvikling.

Forskerne, der fremstiller perioden fra Alexander den Store og frem som én lang krisetid med store forskydninger i jordejerskabet, tæller bl.a. S. Applebaum,<sup>23</sup> D. Oakman,<sup>24</sup> D.

---

16. Meyers 1997, 18.

17. De fleste forskere foretrækker betegnelsen 'pillared house' frem for 'four-room-house', da denne type af hus sandsynligvis havde to etager og dermed flere end fire rum. Hovedpointen i huset var snarere – end antal rum – den indre åbne gård, hvor der rundt omkring fandtes en række mindre rum eller lejligheder. Se mere herom i fx Stager 1985, 11-24; Avraham Faust og Shlomo Bunimovitz, "The Four Room House: Embodying Iron Age Israelite Society", *Near Eastern Archaeology* 66, no. 1-2 (2003), 22-31; Meyers 1997, 14; Oded Borowski, *Daily Life in Biblical Times* (Atlanta: Society of Biblical Literature 2003), 16-21.

18. Faust and Bunimovitz 2003, 22.

19. Cf. Stager 1985, 17. S. Bunimovitz og A. Faust foreslår dog videre, at dette hus også skal forbindes med israeltisk ideologi som en 'mental skabelon', der gennem den direkte adgang fra midterrummet til hvert rum tager højde for behovet for adskillelse og renhed mellem fx mænd og kvinder under menstruation, samtidig med at den lige adgang til mænds og kvinders afdeling også udtrykker en særlig israeltisk ideologi for lighed. Se Shlomo Bunimovitz og Avraham Faust, "Building Identity: The Four-Room House and the Israelite Mind", *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past* (red. William G. Dever og Seymour Gitin, Winona Lake: Eisenbrauns 2003), 411-23.

20. Cf. Faust and Bunimovitz 2003, 26. Der er dog i forskningen uenighed om, hvorvidt hvert hus blev beboet af én kernefamilie eller af flere, cf. Faust and Bunimovitz 2003, 25-27 og Schloen 2001, 151, 167-169.

21. Meyers 1997, 16. I mere tætte urbane miljøer har vi eksempler på sammenvoksede rækkehusmiljøer, cf. Philip J. King og Lawrence E. Stager, *Life in Biblical Israel* (Library of Ancient Israel Louisville: Westminster John Knox Press 2001), 13-4; Borowski 2003, 14-6 og Meyers 1997, 11-3.

22. Borowski 2003, 22.

23. Cf. Shimon Applebaum, "Economic Life in Palestine", i *The Jewish People in the First Century* (vol. 2 red. Shmuel Safrai og Menahem Stern; Amsterdam: Van Gorcum, Assen 1976) og Shimon Applebaum, "Judaea

Fiensy<sup>25</sup> og J. Kloppenborg.<sup>26</sup> Perioden anses af disse for at have ført til en vækst i stordrift ved samling af de bedste jorder under kronen (βασιλική χώρα), samtidig med, at den selv- ejende bonde blev tvunget til at være en del af et markedsdrevet landbrug med deraf følgende uniformering af afgrøderne på store arealer ('monocropping') til forskel fra den traditionelle selvforsyning med varieret afgrødedyrkning ('polycropping') og delvist naturaliebaseret økonomi.

Særligt to forhold fremhæves ofte som begrundelse for dette stigende pres på småbøndernes jordlodder: For det første foretog Pompejus efter erobringen af Palæstina i år 63 f.v.t. en nyordning af landområderne, der reducerede de jødiske landområder kraftigt og skabte en akut mangel på landbrugsjord. Denne mangel blev, for det andet, yderligere forværret under det herodianske kongehus. Med Herodes den Store i spidsen finansierede de deres store overforbrug og igangsatte byggerier i hidtil uset størrelsesorden alt sammen ved at brandbeskatte befolkningen og gennemføre vilkårlige konfiskeringer af jord.<sup>27</sup>

En konsekvens heraf var et øget pres på den gammel-israelitiske *beth av*-institution, der i stigende grad blev opløst i mere sårbare kernefamilier, der var lettere at udnytte og flytte rundt på for magthaverne. Således hævder fx Oakman: "The peasantry in first-century Palestine, under pressure from increasingly powerful institutions and people, were forced either to curtail consumption or to enter into a hopeless spiral of debt that led to the loss of the family plot."<sup>28</sup>

Dette kombineres endelig ofte med et billede af det jødiske oprør i år 66 som særligt økonomisk motiveret sådan som det sker i fx Heinz Kreissigs tese om klassekamp som krigens egentlig baggrund.<sup>29</sup>

Modsat denne gruppe af forskere peger en anden, der bl.a. er repræsenteret ved J. Pastor,<sup>30</sup> M. Goodman,<sup>31</sup> Z. Safrai,<sup>32</sup> H. Lapin<sup>33</sup> og Sean Freyne,<sup>34</sup> på en mere stabil situation for

As a Roman Province: The Countryside As a Political and Economic Factor", i *Principat* (vol. II, 8 Berlin: Walter de Gruyter 1977).

24. Cf. Douglas E. Oakman, *Jesus and the Economic Questions of His Day* (Studies in the Bible and Early Christianity 8; Leiston-Queenston: The Edwin Mellen Press 1986) og senest Douglas E. Oakman, *Jesus and the Peasants* (Matrix: The Bible in Mediterranean Context Eugene Books: Cascade Books 2008).
25. Cf. David A. Fiensy, *The Social History of Palestine in the Herodian Period: The Land Is Mine* (Studies in the Bible and Early Christianity 20; Lewiston/Queenston/Lampeter: The Edwin Mellen Press 1991).
26. Cf. senest John S. Kloppenborg, *The Tenants in the Vineyard: Ideology, Economics, and Agrarian Conflict in Jewish Palestine* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 195; Tübingen: Mohr Siebeck 2006). Se videre discussion af Kloppenborgs synspunkter nedenfor.
27. Cf. fx Applebaum 1976, 656-64 og Applebaum 1977, 368-79.
28. Oakman 1986, 80. Cf. fx også Fiensy 1991, 128-31 og Kloppenborg 2006, 307f.
29. Heinz Kreissig, *Die sozialen Zusammenhänge des jüdischen Krieges. Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrhunderts v.u.Z.* (Berlin: Akademie Verlag 1970).
30. Jack Pastor, *Land and Economy in Ancient Palestine* (London - New York: Routledge 1997).
31. Martin Goodman, *State and Society in Roman Galilee, A.D. 132-212* (Totowa, New Jersey: Rowman & Allanheld Publishers 1983).
32. Ze'ev Safrai, *The Economy of Roman Palestine* (London: Routledge 1994).
33. Hayim Lapin, *Economy, Geography, and Provincial History in Later Roman Palestine* (Texts and Studies in Ancient Judaism 85; Tübingen: Mohr Siebeck 2001).
34. Sean Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian 323 B.C.E. to 135 C.E.: A Study of Second Tem-*

småbønderne i Palæstina og ikke mindst i Galilæa i det første århundrede. Disse forskere benægter ikke eksistensen af hård beskatning eller den omstændighed, at eliten altid besad den bedste jord.<sup>35</sup> Derimod fremhæver de, at den socio-økonomiske situation, trods sin hårdhed, var stabil for den store landbefolkning.

Denne tilgang kan forbindes med en generel tendens inden for forskningen i det herodianske kongehus, hvor særligt Herodes den Store vurderes mere positivt. Mens tidligere tiders historieforskning havde en tendens til psykologiserende beskrivelser af antikke personligheder, hvilket i høj grad er muligt på baggrund af Josefus' maleriske skildringer af Herodes, så er nyere forskning mere tilbageholdende og koncentrerer sig om en beskrivelse på et overordnet plan fx af politiske alliancer, landudvidelser og byggesager, hvor billedet af Herodes straks er et helt andet. I forlængelse heraf vurderes den negative indflydelse af Herodes' regeringsperiode også til at være langt mindre. Der var ikke tale om en eksplosiv forandring af den socio-økonomiske situation, og Herodes' rigdomme byggede i stedet på en kombination af overtagelse af den hasmonæiske jord, tildeling af nye områder fra Rom og anlæggelse af fx havnebyen Cæsarea Maritima, der førte til helt nye handelsindtægter.<sup>36</sup>

Således konkluderer fx J. Pastor: "If we analyze the above information a number of interesting points come to light. None of the areas or estates which were owned by Herod were new to royal control. The royal estates which were owned by him were also owned by the Hasmoneans, or other rulers."<sup>37</sup>

#### *Delkonklusion*

Dette rids af diskussionen omkring jordfordelingens udvikling afslører, hvordan vi står med en uafklaret situation, hvor det pauvre kildemateriale i høj grad lader sig tolke i den retning kikkerten bliver sat for øjet.

For at kvalificere denne diskussion skal det vigtigste kildemateriale nu gennemgås som det første. Dernæst – i afsnit 4 – vil ny arkæologisk forskning fra udgravninger og overfladeundersøgelser i Galilæa blive introduceret.

---

*ple Judaism* (University of Notre Dame Center for the Study of Judaism and Christianity in Antiquity 5; Wilmington: Glazier/Notre Dame University Press 1980). Det skal dog bemærkes, at Freyne i senere studier under påvirkning af sociologiske modeller skifter syn til en mere negativ beskrivelse af Galilæas økonomiske situation. Cf. fx Sean Freyne, "Herodian Economics in Galilee. Searching for a Suitable Model", *Galilee and Gospel: Collected Essays* (Tübingen: Mohr Siebeck 2000).

35. Tværtimod henvises der til før-hellenistiske gammeltestamentlige tekster som fx historien om Nabots vingård, der kan ses som en tekst spundet over det klassiske tema om storbonden mod den ubeskyttede lillebonde (1 Kong 21), eller advarslen mod et centraliseret kongedømme pga. netop inddragelsen af marker, vingårde og olivenlunde (1 Sam 8,14, cf. 22,7), ligesom vi også visse steder i profetlitteraturen møder en fordommelse af dem, "der lægger hus til hus og følger mark til mark" (Es 5,8, cf. Mika 2,2; Ordsp 28,8; Ez 18,8, 22,12 og ikke mindst Neh 5,1-5).

36. For dette nye Herodes-billede, se særligt diskussionen i Fabian E. Udoh, *To Caesar What Is Caesar's: Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine (63 B.C.E-70 C.E.)* (Brown Judaic Studies Providence, Rhode Island: Brown University 2005), 115-7, foruden også Peter Richardson, *Herod: King of the Jews and Friend of the Romans* (1996. Repr. Minneapolis: Fortress Press 1999); Duane W. Roller, *The Building Program of Herod the Great* (Berkeley: University of California Press 1998), 254-62; Freyne 1980, 190-1; Pastor 1997, 110-27.

37. Pastor 1997, 103.

### 3. Jordejerskab i Galilæa i kronologisk perspektiv

#### Zenon-arkivet

I begyndelsen af det 20. århundrede blev en samling på hen ved 2.000 papyri fundet i Egypten skrevet af den ptolemæiske embedsmand, Zenon, der fungerede som *'oikonomos'* for Apollonios, finansminister for Ptolemæus II Philadelphos i det 3. årh. f.v.t.<sup>38</sup>

Ca. 40 af disse papyri omhandler forhold i Palæstina, som Zenon erfarede på sin rejse til området i 259 for at tilse Apollonios' besiddelser.<sup>39</sup> En håndfuld af disse er særligt interessante, idet de beskriver økonomiske forhold på Apollonios' storgods i Galilæa, Beth Anath,<sup>40</sup> og de stridigheder, der udspandt sig mellem forvalteren og småbønderne.

Således beskriver én papyrus (*PLond VII 1948*<sup>41</sup>), hvordan Zenon efter sit besøg i Beth Anath kunne berette tilbage til Apollonios, at godset havde 80.000 vinplanter og at vinen var så god som vin fra den berømmede ægæiske ø, Chios.<sup>42</sup> Så meget vin blev naturligvis dyrket med eksport for øje, hvilket også bevidnes af en anden papyrus (*PSI VI 594*<sup>43</sup>), der nævner eksport af bl.a. vin fra Beth Anath til Egypten.

Særligt interessant er papyrus *PSI VI 554*,<sup>44</sup> der i brevform redegør for stridigheder mellem en vis Melas og en gruppe arbejdere. Da Melas også er nævnt i en anden Beth Anath papyrus (*PLond VII 1948*), antages det, at denne skrivelse også drejer sig om forhold i Beth Anath.<sup>45</sup> Brevet er udformet som et officielt juridisk dokument med betegnelsen *'ἐντευξις'* (col. *i*, l. 14 og col. *ii*, l. 11), der henleder en øvre instans' opmærksomhed på et eller flere stridsspørgsmål med henblik på en afklaring. Disse stridigheder drejer sig dels om, hvor me-

38. For videre introduktion til Zenon-arkivet, se særligt Victor Tcherikover, "Palestine Under the Ptolemies", *Mizraim: Journal of Papyrology, Egyptology, History of Ancient Laws, and Their Relations to the Civilizations of Bible Lands IV-V* (1937), 1-90; Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Jerusalem - Philadelphia: Jewish Publication Society of America Magnes Press 1966), 60-73; P.W. Pestman, *A Guide to the Zenon Archive* (2 vols.; Leiden: Brill 1981); Freyne 1980, 156-9 og Xavier Durand, *Des Grecs en Palestine au III<sup>e</sup> siècle avant Jésus Christ: Le dossier Syrien des archives de Zénon de Caunos (261-252)* (Cahiers de la Revue biblique 38; Paris: J. Gabalda et Cie 1997). Papyruserne er udgivet i en række forskellige serier som fx Papyri greci e latini (*PSI*) og Papyri Cairo Zenon (*PCZ*), en fyldestgørende oversigt findes i Kloppenborg 2006, XX-XXIX. Papyri, der omhandler forhold omkring vingårde er samlet, oversat og diskuteret i Kloppenborg 2006, appendix I. Oversættelse og diskussion findes også i Durand 1997 og Victor Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum* (Victor A. Tcherikover og Alexander Fuks; 3 vols.; Cambridge: Magne Press 1957-1964).
39. Cf. Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (7 1959. Repr. New York: Atheneum 1985), 60. For en gennemgang af disse, se senest Durand 1997. Kort over rejsen er angivet p. 295.
40. Den præcise lokalisering af Beth Anath er ikke helt klar og tre lokaliteter er foreslået: (a) el Bu'eina i Nedre Galilæa mellem Sepphoris og Tiberias i Beth Netofa-dalen, (b) Ba'ina i Øvre Galilæa øst for Ptolemais i Beth-Ha-Kerem dalen og (c) Batanaia 25 km vest for Cæsarea Filippi, cf. diskussionen i Tcherikover 1937, 84; Durand 1997, 68 og Kloppenborg 2006, 369.
41. Oprindeligt udgivet af T.C. Skeat, *Greek Papyri in the British Museum* (vol. VII London: British Museum Publications Limited 1974), 36-7. Oversættelse og diskussion findes også hos Durand 1997, 204 og Kloppenborg 2006, 367.
42. Kloppenborg har beregnet, at 80.000 vinplanter vil kræve et areal på mellem 18 og 43 hektarer, cf. 2006, 369.
43. Oprindeligt udgivet i G. Vitelli og M. Norsa, *Papyri greci e latini* (Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei papiri Greci e Latini in Egitto VI; Firenze: E. Ariani 1920), 37-9. Oversættelse og diskussion også hos Kloppenborg 2006, 370-3 og Durand 1997, 209-11.
44. Oprindeligt udgivet i Vitelli and Norsa 1920, 6-9. For oversættelse og/eller diskussion, se Kloppenborg 2006, 359-64; Durand 1997, 151-57; Tcherikover 1937, 45-53; Freyne 1980, 157-61.
45. Cf. Tcherikover 1937, 45-6 og Kloppenborg 2006, 362.



get Melas kan opkræve af kornhøsten,<sup>46</sup> dels om en strid vedrørende figenhøsten (τὰ σῦκα, col. iv, l. 30), som fragmentet ikke er velbevaret nok til at give detaljer om, og endelig om en strid vedrørende vinhøsten. Særligt det sidste stridsspørgsmål er interessant. Sagens kerne er, at da vinhøsten pga. manglende vand var slået delvist fejl, havde Melas inddraget det hele for at svare Apollonius' del og dermed efterladt forpagterne tomhændet. I en bibemærkning begrundes Melas' fremgangsmåde med henvisning til, at "de fleste af dem [arbejderne/forpagterne] havde egne vingårde, hvorfra de havde druehøst" (col. iii, l.21ff: ὑπάρχειν τοῖς πολλοῖς ἰδίους [ἀμ]πελώνας, ὅθεν εἶχον στέμφυλα).

Samlet set indikerer disse Beth-Anath-papyri således, at der på ptolemæisk tid eksisterede et storgods på en af de bedste dal-jorder et sted i Galilæa, der producerede god vin til eksport foruden også korn og figner og formodentlig også andre produkter. Det interessante er imidlertid, at vi ikke blot oplyses om produktionen på Apollonios' jord, hvilket korrespondancen jo omhandler, men også via en sidebemærkning får den interessante oplysning i PSI VI 554, at hovedparten af arbejderne på godset også drev deres egne landbrug ved siden af.<sup>47</sup>

Normalt betragtes det ptolemæiske styre som særligt effektivt vedrørende økonomisk udbytning af deres områder. Fx anslår Tcherikover, at hovedparten af jorden i Egypten hørte direkte under kronen (βασιλική χώρα), mens den blev dyrket af jordløse bønder (*fellaheen*). Men som også Techeikover videre diskuterer, ser det ikke ud til, at disse tilstande blev tilstræbt i Judæa.<sup>48</sup> Netop de ovenfor diskuterede papyri understreger, hvad der fx også antydes visse steder i GT (fx 1 Sam 8,12-14, 1 Kong 21, Mika 2,2, Es 5,8, Neh 5,1-13), at der i Judæa/Israel var en lang tradition for selvstændige småbønder, der trods vedvarende gnidninger og magtkampe med eliten efter al sandsynlighed var bedre stillet end de jordløse forpagtere og daglejere.<sup>49</sup>

#### *Hefzibah-stelen*

Samme billede fremgår af en indskrift på en stele fundet i 1960 nær Beth Shean/Scythopolis, den såkaldte Hefzibah-stele, der dateres til omkring år 200 f.v.t.<sup>50</sup> På stelens ene side er der optegnet økonomiske og retslige forespørgsler fra general (*strategos*) Ptolemaios til kong Antiochos<sup>51</sup> vedrørende de områder og landsbyer, denne havde fået tildelt af kongen (fx col. IVa, l.23, τὰς ὑπ[αρχ]ούσας μοι κώ[μ]ας [ἐκ]κτῆσει), samtidig med at landsbyer uden for Ptolemaios' jurisdiktion omtales (col. IIIa, l.13, ἀλλων κωμῶν).

Indskriften antyder dermed, at det sammensatte billede fra ptolemæisk tid fortsatte under de seleukidiske herskere. De bedste jorder (her ved den største slette af dem alle, Yizrael-sletten) forblev under kongen (βασιλική χώρα), der udloddede dem til eliten bag ham, der så igen forpagtede dem bort til småbønder, der tilsyneladende havde egen jord ved siden af.<sup>52</sup>

46. Melas havde udskrevet skat på 22 kor (κόροι, cf. col. ii, l. 15), men den unavngivne gruppe af arbejdere/forpagtere ønskede kun at betale 12. Siden kor er et mål for et tørt produkt er der højst sandsynligt tale om et kornprodukt, cf. Kloppenborg 2006, 364.

47. Kloppenborg anfører en anden papyrus, hvor det samme er tilfældet, *Pköln* III 44, cf. 2006, 475-9.

48. Cf. Tcherikover 1937, 49.

49. Cf. også Freyne 1980, 158-9.

50. Publiceret og kommenteret i 1996 i Y.H. Landau, "A Greek Inscription Found Near Hefzibah", *IEJ* 16 (1966), 54-70.

51. Antiochos III (213-187 f.v.t.) eller dennes søn, der regerede som juniorkonge indtil sin død i 193 eller 192 f.v.t., cf. Landau 1966, 66-7. To af dekretterne er dateret til hhv. år 202 og 201.

52. Cf. også Freyne 1980, 162.

### Arkæologiske indicier på storfarme

I det arkæologiske materiale er der ligeledes indicier på et sammensat billede med en kombination af storfarme og mindre småbrug:

Således fandt S. Dar under sin store undersøgelse af Samaria rester af såvel større agrare installationer som mindre. Eksempelvis fandt Dar vinpresser i mange forskellige størrelser med opsamlingstanke varierende i størrelse fra under én m<sup>3</sup> til op til 13 m<sup>3</sup>. Dar inddeler disse i fem typer og konkluderer selv, at mens de mindste typer sandsynligvis betjente frie eller semi-frie bønder, så krævede de større så store investeringer og operationskraft, at eliten måtte stå bag.<sup>53</sup>

Et eksempel på fundet af en egentlig storfarm blev gjort af Yizhar Hirschfeld, der i 1990'erne udgravede et stort landbrugskompleks (ca. 450 hektarer) nord for Cæsarea Maritima ved navn Ramat Hanadiv.<sup>54</sup> To bebyggelseskomplekser blev fundet (Horvat Eleq og Horvat Aqav) med 1,5 kilometers afstand. Begge blev forladt ca. år 70 og dette sammenholdt med fund af jødiske renselsesbade tyder på, at godset tilhørte en jødisk elite-familie. I Horvat Eleq fandt man således indicier på typisk romersk livsstil så som en svømmepøl (300 m<sup>3</sup> kapacitet), et typisk romersk bad foruden et borgkompleks med et højt tårn. Der blev også fundet installationer til due-opdræt og en olivenpresse. Ejeren af landbrugskomplekset kontrollerede de vandkilder, der forsynede Cæsarea Maritima ligesom den frugtbare jord i Hanadiv-dalen også var under hans kontrol.<sup>55</sup>

Der er således ingen tvivl om, at der i det første århundrede var en veletableret og nedarvet fordeling af landbrugsjorden, sådan at alle de gode jorde var i elitens hænder. For Galilæas vedkommende betød det sandsynligvis, at de mindre dale i Nedre Galilæa alle var fordelt mellem sådanne storgodser eller 'villae rusticae', fordelt mellem det herodianske kongehus' støtter, hvis ikke direkte under kronen.

### Josefus

Hos Josefus finder vi spredte oplysninger om jordfordeling og andre økonomiske forhold i den periode, vi undersøger. Først er det værd at bemærke, hvordan Josefus ivrigt gengiver den række af hasmonæiske landerobringer (cf. fx listen i *Ant.* 13.395-397), der op til Roms magtovertagelse af området i år 63 f.v.t. havde skaffet den jødiske stat store jordarealer.

Et hovedspørgsmål bliver derfor, hvilke konsekvenser Pompejus' erobring af området fik for adgangen til jord. Ifølge Josefus omorganiserede han nemlig det jødiske område sådan, at visse af de erobrede områder blev frataget kronen i Jerusalem og gjort selvstændige, herunder havnebyer langs kysten og bystaterne i Dekapolisområdet, ligesom Jerusalem blev underlagt romersk skat (cf. *Bell.* 1.155-158 og *Ant.* 14.74-76). Josefus understreger selv med en indsat forfatterkommentar i *Ant.* 14.77-78, at dette var en stor ulykke (πᾶθος) for Jerusalem, der oven i købet også i løbet af kort tid blev berøvet rigdomme for 10.000 talenter. I lyset af dette er det overvejende sandsynligt, at Pompejus' handlinger medførte en akut man-

53. Cf. Shimon Dar, *Landscape and Pattern: An Archaeological Survey of Samaria 800 B.C.E - 636 C.E.* I; (Oxford: B.A.R. 1986), 147-53. Dar er selv tilbageholdende med at fremsætte en fast kronologisk inddeling og udvikling af disse typer, modsat Kloppenborg, der ud fra Dars undersøgelse argumenterer for en forøgelse af installationernes kapacitet fra den hellenistiske periode og frem (cf. Kloppenborg 2006, 284). Dette må vurderes som en overfortolkning på baggrund af Dars egen forsigtighed.

54. Den endelige udgravningsrapport er udgivet i Yizhar Hirschfeld, *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984-1998 Seasons* (Jerusalem: The Israel Exploration Society 2000). Se særligt diskussionen pp. 679-735.

55. Cf. Yizhar Hirschfeld, "Ramat Hanadiv and Ein Gedi: Property Versus Poverty in Judea Before 70", *Jesus and Archaeology* red. James H. Charlesworth; Grand Rapids, Michigan: Vm. B. Eerdmans Publishing Co. 2006), 384-92 (385-7).

gel på landsbrugsområder, og Applebaum kan have ret i, at de ”must have created a considerable rural proletariat” (1976, 656).

Derimod synes det at være en overdrivelse, når Applebaum videre hævder, at Pompejus’ handlinger lagde grunden til det senere oprør mod Rom i år 66 e.v.t.<sup>56</sup> Josefus beretter nemlig videre om, hvordan hele spørgsmålet om den jødiske stats udbredelse og soliditet tog en uventet drejning under Julius Cæsar. Som følge af Hyrkan II’s og Antipaters undsætning af Cæsar i Egypten under borgerkrigen mod Pompejus (*Ant.* 14.127-33), blev de belønnet med kystbyen Joppe og nærvedliggende Lydda, med landområder med landsbyer og plantager på ’den store slette’, såvel som med gode skattebeføjelser, herunder fritagelse fra skat hvert 7. år og fritagelse fra underhold af soldater under vinterophold (cf. den korte opsummering i *Bell.* 1.193-194 og samlingen af dekretter fra Cæsar i *Ant.* 14.190-216). Ifølge Josefus var Cæsars’ hensigt hermed at vende tilbage til tidligere forhold, underforstået, til tiden før Cæsars rival Pompejus’ omorganisering (cf. fx 14.205, 207).

Således modtog det herodianske dynasti fra begyndelsen favorable forhold fra Rom, hvilket særligt Herodes den Store senere havde held med at opretholde, og igennem hans regeringsperiode blev en række landområder lagt under hans krone (cf. fx *Ant.* 15.217 og *Bell.* 1.394-7). Samtidig med at riget voksede, fortsatte Herodes dog politikken fra dynastierne før ham med at inddrage den bedste jord til sig selv og eliten bag ham. Det er sandsynligt, som Sean Freyne har foreslået, at Herodes i udgangspunktet baserede sin magt på inddragelse af det faldne hasmonæiske dynastis gods og jorder.<sup>57</sup>

Dette fremgår bl.a. af den jødiske delegations klagetale over for kejser Augustus i Rom efter Herodes’ død, der formodentlig var afsendt af netop det hasmonæiske dynastis gamle støtter blandt det jødiske aristokrati (*Bell.* 2.84-92 og *Ant.* 17.304-310). Herodes anklages for at have været en grusom tyrann uden sidestykke (τύραννον πλείστων, *Bell.* 2.84 og *Ant.* 17.304-5), for konfiskation af ejendom (ουσία, 17.305, 307), for at have begunstiget ’de fremmedes byer’ (πόλεις ... ὑπὸ ἀλλοφύλων οἰκουμένης) på bekostning af jødiske (17.306), for at drive hele nationen ud i uhjælpelig fattigdom (πενίας δὲ ἀπόρου τὸ ἔθνος ἀναπεπληκέναι, 17.307) ved at dræbe nogle af aristokraterne (εὐπατριδῶν) uden ordentlig hjemmel (17.307), ligesom han foruden opkrævningen af skatter (φόροι) også pålagde ekstra betalinger til sig selv, til sin husholdning eller til sine venner (17.308). Samtidig med disse anklager af politisk og økonomisk art møder vi også en anklage af religiøs art. I *Bellum* og *Antiquitates* indledes anklageskriftet med at beskrive Herodes’ handlinger som lovovertredelse (παράνομία, *Bell.* 2.84 og *Ant.* 17.304), hvilket gentages en lang række andre steder (cf. fx *Ant.* 14.167; 15.243, 266, 328; 16.4; 17.150). Utilfredsheden blandt det jødiske aristokrati (og hos Josefus) med Herodes var altså ifølge Josefus begrundet i en blanding af religiøse, politiske og økonomiske forhold.<sup>58</sup>

Samtidig er der dog hos Josefus også eksempler på, at Herodes nedsatte beskatningen (*Ant.* 15.365, 16.63-65) og kom sin befolkning til undsætning under en langvarig tørke ved for egen regning at købe store kornmængder i Egypten (*Ant.* 15.303-316).

Ved siden af disse optegnelser er der en lang række andre eksempler hos Josefus på, hvordan aristokratiet var baseret på netop adgangen til de bedste jordlodder og plantager, der blev udloddet i et hierarki under kongen eller den øverste hersker i typiske patron-klient relationer.

56. Applebaum konkluderer således: ”... the mass-expulsion of Jews from the Greek areas, and the concomitant loss of trade and income suffered by the Jewish populations of the coastal cities in the same process, must therefore be considered as among the main causes for the stormy and rebellious atmosphere that characterized the entire period down to the Jewish social revolution of 66-73” (1977, 361).

57. Cf. Freyne 1980, 63.

58. For en mere udførlig behandling af Josefus’ beskrivelse af Herodes henvises der til Jensen 2006, 69-77.

Således opgøres Herodes' søster Salomes ejendom ved hendes død til at have indbefattet tre gode landområder med frugtplantager (Jamnia, Phasaelis og Archelais, *Ant.* 18.31). Ligeledes ejede dronning Berenice landsbyer ved Besara, Beth Shearim (*Vita* 119). Herodes' guvernør i Idumæa, Costobar, ejede landejendomme i området (*Ant.* 15.264).<sup>59</sup>

Grundlæggelsen af Tiberias af Herodes Antipas er et andet interessant eksempel på, hvordan magt og jord fulgtes ad. For at ære den nye kejser i Rom grundlægger Antipas en ny by i et område, der af Josefus udpeges som et af de bedste (κρατίστοις) ved søen (*Ant.* 18.36). For at få sin by beboet måtte Antipas dog tage særlige forholdsregler i brug, da byen var grundlagt oven på et gammelt gravsted. Ifølge Josefus optrådte han derfor i en dobbelt rolle ved først at tvinge folk til byen fra andre steder, hvor han også ejede jorden (ἐκ τῆς ὑπ' αὐτῷ γῆς, 18.37) og dernæst ved at vise sig som en 'velgører', der forærede byens nye indbyggere fuldt indrettede huse og jordlodder for at forhindre dem i at forlade byen igen (εὐηργέτησεν ἀνάγκασμα τοῦ μὴ ἀπολείψειν τὴν πόλιν ἐπιθείς κατασκευαῖς τε οἰκήσεων τέλεσι τοῖς αὐτοῦ καὶ γῆς ἐπιδόσει, *Ant.* 18.38).

Der er således på den ene side ingen tvivl om, at Josefus kan anføres som støtte for en gængs forståelse af jordfordeling i antikken, hvor aristokratiet med kronen i spidsen antages at have siddet på langt det meste af den bedste del. På den anden side er der dog grund til at advare mod at gøre dette billede for ensidigt i lyset af moderne målestokke eller at overvurdere betydningen af Herodesdynastiet i denne proces i sammenligning med tidligere perioder. Dels havde man i antikken aldrig kendt andet end regenter, der satte sig på de bedste jorder, dels gjaldt det særligt for hasmonæer- og Herodesdynastiet, at store nye landområder blev tilført kronen grundet politiske omstændigheder. En sådan modifikation ligger i forlængelse af det nye syn på Herodes fremlagt ovenfor (cf. note 36).

#### *Ny Testamente*

Også i forbindelse med evangelieforskningen støder vi på en række problemstillinger med affinitet til spørgsmålet om den økonomiske situation og jordfordelingen i Galilæa i det første århundrede.

For det første indeholder tre lignelser en omtale af gæld, nemlig lignelsen om pengeudlåneren, der havde to skyldnere (χρεοφειλέται, Luk 7,41-42), om den kloge/utro godsforvalter, der eftergiver sin herres skyldnere (χρεοφειλέται) for at redde sit eget skind (Luk 16,1-13), og endelig lignelsen om den gældbundne tjener, der betegnes som en skyldner (ὀφειλέτης) af 'myriader af talenter' (Matt 18,23-35). Dernæst er der i tre lignelser og to logier en omtale af lejet arbejdskraft, der benævnes: ἐργάτης, μίσθιος og γεωργός. De to logier er hhv. udsagnet om at bede høstens herre om at sende arbejdere (ἐργάται, Matt 9,37; Luk 10,2) og udsagnet om, at en arbejder er sin føde værd (ἐργάτης, Matt 10,10; Luk 10,7). De tre lignelser drejer sig for det første om den fortabte søn, hvor termen 'μίσθιοι' bruges som det eneste sted i NT (Luk 15,17.19). Normalt oversættes termen med 'daglejere', selvom den i sin grundbetydning blot angiver 'betalt' eller 'lejet' arbejdskraft, jf. μισθός (løn, betaling) og μισθόω (leje, ansætte). For det andet møder vi i lignelsen om arbejderne i vingården (Matt 20,1-16) en 'ἄνθρωπος οἰκοδεσπότης', der lejer arbejdere (μισθώσασθαι ἐργάτας) til sin vingård (ἀμπελών). Endelig møder vi i den i denne sammenhæng meget omdiskuterede lignelse om de onde vinbønder (Mark 12,1-12; Matt 21,33-46; Luk 20,9-19 og Thomasevangeliet 65-66) en vingårdsmand (ἀμπελώνα ἄνθρωπος), der også omtales som κύριος, der lejer (ἐκδίδωμι) sin nyplantede vingård ud til nogle γεωργόι.

Sådan som disse tekster fremtræder i evangelierne, er termerne brugt overraskende upolemisk, og den guddommelige aktør sammenlignes netop med den rige jordejer, pengeudlåneren og den fraværende vingårdsejer. Men som fx demonstreret i Kloppenborgs studium

59. Flere eksempler er samlet i Kloppenborg 2006, 286-7.

af lignelsen om de onde vinbønder er andre læsninger mulige. Kloppenborgs tese er, at den oprindelige udgave af vingårdslignelsen skal findes i overensstemmelserne mellem Thoma-sevangeliet og Markus, hvorimod tilføjelserne i Markus er senere og katastrofale i den for-stand, at de ændrer den oprindelige sympati for forpagterne til en sympati for vingårdsejeren. Kloppenborg argumenterer således for, at lignelsen i sin oprindelige form var et typisk ud-tryk for den stigende konflikt, han ser i Galilæa i det første århundrede mellem eliten og den voksende jordløse klasse.<sup>60</sup>

Foruden disse steder med direkte affinitet til jordfordelingen mellem rig og fattig, kan også en række andre problemstillinger tages i betragtning, fx forholdet mellem Jesusbevæ-gelsen og Galilæas to storbyer, Sepphoris og Tiberias. Begge er at betragte som uundgåelige samlingspunkter for handel og trafik i datidens Galilæa, og spørgsmålet er blevet rejst, om fraværet af de to byer i evangeliestoffet rummer en implicit brod mod rigmandslivet. Det argumenterer fx Sean Freyne for.<sup>61</sup> Andre derimod, som fx Jonathan L. Reed, anfører her-overfor, at mens de to byer ikke indgår ved navns nævnelser, så rummer Q-kilden en lang række metaforer hentet fra bylivet brugt enten positivt eller neutralt, som fx en agora (Luk/Q 7,32), gader (10,10; 13,26; 14,21), en bank/vekslerere (19,23), domstol og fængsel (12,58) foruden også en direkte opfordring til evangelisation i områdets 'πόλις' (10,10).<sup>62</sup>

Endelig kan det nævnes, at visse udsagn vedrørende forholdet til en discipels slægt, hus og hjemby berører spørgsmålet om jordbalancen og de socio-økonomiske forhold. Særligt gælder det udsagnet i Mark 10,29-30 (par. Matt 19,29) om, at ingen discipel skal opleve at forlade sine marker (ἀγρού) eller hus og familie uden at få det hundrede fold igen. Her er der altså, ligesom i en række andre udsagn, tale om et brud mellem Jesusbevægelsen og den tra-ditionelle galilæiske familiestruktur med store sociale og økonomiske implikationer.<sup>63</sup>

Kort sagt møder vi altså i de synoptiske evangelier, i Q samt i Thomas en række ud-sagn, der godtgør eksistensen af lejet arbejdskraft, rige fraværende godsejere, gæld, fattige, institutioner og metaforer fra bylivet. Forskningstraditionen bevidner, hvordan det er muligt at tolke dette omfattende materiale i retning af en stærk social-revolutionær profil vendt mod magthaverne, ligesom det er muligt at fastholde en spænding imellem udsagnene i et mere kompliceret billede, hvor rigdom og undertrykkelse udgør faktorer på lige fod med religiøse spændinger.

### *Indicier på øget gældssætning*

Endelig kan det nævnes, at nogle forskere finder visse indicier på øget gældssætning i og efter den tidlig-romerske periode. Fx anses *prozbul-institutionen* som et indicium på en sti-gende økonomisk gældsætning mod slutningen af andet tempels tid. Ifølge Mishnah blev den indstiftet af Hillel den Ældre (Šeb. 10.3-6 og Git□ 36a), og var, kort fortalt, et forsøg på at undgå den bestemmelse i 5 Mos 15, der indeholder buddet om eftergivelse (*shmitah*). Det i teksten forudsatte problem, at fattige vil få vanskeligt ved at optage lån op til eftergivelses-

60. Cf. Kloppenborg 2006. For en analyse også på baggrund af særligt Zenon-papyrierne, der modsat Kloppenborg finder Markus' version plausibel, se Martin Hengel, "Das Gleichnis von den Weingärtnern Mc 12,1-12 im Lichte der Zenonpapyri und der rabbinischen Gleichnisse", ZNW 59 (1968), 1-39.

61. Se fx Sean Freyne, "Jesus and the Urban Culture of Galilee", *Texts and Contexts: Biblical Texts in Their Textual and Situational Contexts* (red. D. Hellholm og T. Fornberg, Oslo, Copenhagen, Stockholm, Boston: Scandinavian University Press 1995), 597-622 (609-10).

62. Cf. Reed 2000, 98-9.

63. For mere herom, se Jensen, M.H. *Under udgivelse*. "Conflicting Calls? Family and Discipleship in Mark & Matthew in the Light of First-century Galilean Village Life" i *Mark and Matthew. Text and Contexts I: Understanding the First Gospels in their First Century World(s)*, eds. Eve-Marie Becker og Anders Runesson. Tübingen: Mohr Siebeck.

punktet (15,9-10), søgte Hillel-traditionen at løse ved at indføre en kattelēm, der gjorde det muligt at fastholde et lån hen over sabbatsåret. Således ser D. Fiensy i denne nyordning et tegn på, at lån og gæld var stigende ved afslutningen af 2. tempels tid.<sup>64</sup> Men selvom dette er en mulig tolkning, så taler to ting imod. For det første er der meget lidt, der tyder på, at sabbatsåret overhovedet blev respekteret. Hele diskussionen kan altså sagtens være 'teologisk sofisteri.' For det andet var intentionen med Hillel-skolens 'opfindelse' snarere af social karakter end et instrument for de rige, der skulle muliggøre optagelse af lån også i tiden forud for eftergivelse, cf. fx Bruce Chilton: "It is therefore plain that the *prozbul* was designed to facilitate responsible lending, not to encourage exploitation, and it became a cornerstone in the financial practices encouraged by the rabbis."<sup>65</sup>

Et andet argument for øget gældssætning er leveret af J. Kloppenborg, der ud fra semantiske studier af begreberne for en forpagter (γεωργός, 'aris, colonus, hhv. græsk, hebraisk, latin) og en daglejer (ἐργάτης, *po'al*, *mercennarus*) søger at påvise, hvordan disse ords pludselige ibrugtagning i hellenistiske (fx LXX og Zenon-arkivet), tidlig-romerske (evangelierne og Nahal Hever og Wadi Muraba'at brevene) og mellem-romerske (Mishnah) kilder indikerer en stærk vækst i storfarme med tilhørende jordløse daglejere og delvise jordløse forpagtere. Væksten i storfarme betød en "debt spiral," der degraderede de tidligere frie bønder til "a class of underemployed non-slave laborers (*ergatai*)."<sup>66</sup> Kloppenborg bygger her delvist på R. de Vaux, der tidligere har fremført, hvordan selvforsynende smålandbrug var både ideal og virkelighed i det tidlige Israel til forskel fra fx den mesopotamiske kultur.<sup>67</sup> Samtidig med, at det må anerkendes, hvordan Kloppenborgs grundige kildestudium belyser, hvordan den hellenistiske og romerske periode indebar en effektivisering af centralmagten med dertilhørende pres på landbefolkningen, så svækkes hans konklusion af det forhold, at mens de præcise tekniske termer er fraværende i tidligere tekster, så er sagen tilstede i tekster, som Kloppenborg selv daterer til perioden fra det 8. årh. f.v.t. til omkring eksilet. Det drejer sig dels om tekster, der nævner lejet arbejdskraft, *sakir* (LXX: μισθωτός) som 2 Mos 12,45; 3 Mos 19,13; 22,10; 25,6.40.50.53; 5 Mos 15,18; 24,14; Job 7,1-2; 14,6; Es 16,14; 21,16; Mal 3,5, og dels om tekster, der omhandler sagen, elitens udnyttelse af fattige, som 1 Sam 8,14; 1 Kong 21; Es 5,8; Ordsp 28,8; Ez 18,8; 22,12; Mika 2,2; Neh 5,1-5.<sup>68</sup>

### Delkonklusion

Denne første del af vores kildeundersøgelse fører til den konklusion, at kilderne tegner et sammensat billede af jordfordelingen med store godser ved siden af mindre landbrug. Zenon-arkivet fra ptolemæisk tid, Hefzibah-stelen fra seleukidisk tid, Josefus og NT-materiale tegner et forholdsvis entydigt og konsistent billede med et stratificeret samfund, hvor en lille elite under kronen sad på de bedste jorder, mens en stor gruppe drev delvist frie landbrug på de mindre attraktive jordlodder. Det er muligt, som hævdet af Kloppenborg, at de stærke centralmagter fra Alexander den Store og frem effektiviserede landbruget via flere og større farme på de gode jorder. Stadig forbliver det dog vanskeligt for en *relativ* vurdering at iagttage nogen større forskydning i dette forhold under det herodianske kongehus.

64. Fiensy 1991, 6.

65. Bruce Chilton, "Debt," *The Anchor Bible Dictionary* 2:114-6.

66. John S. Kloppenborg, "The Growth and Impact of Agricultural Tenancy in Jewish Palestine (III BCE-I CE)", *JESHO* 51 (2008), 31-66 (60).

67. Roland de Vaux, *Ancient Israel: Its Life and Institutions* (London: Darton, Longman & Todd 1961).

68. Cf. også note 35 ovenfor.

#### 4. Arkæologiske undersøgelser af det landlige Galilæa i det første århundrede

For at efterprøve denne foreløbige konklusion, skal der nu foretages en undersøgelse af den seneste arkæologiske udforskning af Galilæa i romersk tid med følgende tre underpunkter: Overfladeundersøgelser, udgravninger af landsbyer og møntcirkulationen.

##### Overfladeundersøgelser

En række overfladeundersøgelser er de seneste årtier blevet udført i Galilæa og omkringliggende regioner (Golan, Samaria, Judæa mv.). Særligt søger det ambitiøse israelske projekt, *Archaeological Survey of Israel* (ASI), at kortlægge hele det nuværende Israel via en finmasket overfladeundersøgelse. Selvom overfladeundersøgelser modsat egentlige stratigrafiske udgravninger hovedsageligt undersøger et arkæologisk steds overfladestruktur, bidrager de med en særlig viden ved at undersøge bosættelsesmønstret i et stort område over en lang periode, hvorved der gives en fornemmelse af et områdes udvikling over tid.

I 2001 publicerede en gruppe israelske arkæologer rapporten, *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee*, der opsummerer og systematiserer resultaterne af flere mindre overfladeundersøgelser i Øvre Galilæa. Heri gives bl.a. en oversigt over antal bosættelser i forskellige perioder, hvor et udsnit dækkende de hellenistiske, romerske og byzantinske perioder kan ses i skema 1. Det bemærkes her umiddelbart, hvordan undersøgelsen dokumenterer en stadig stigning i antal bosættelser i hele perioden, dog samtidig med, at denne stigning ikke er jævnt fordelt. I romersk tid fandt en stigning sted på 60%, mens væksten i byzantinsk tid kun var på 14%.<sup>69</sup>

	Hel. (332-63 f.v.t.)	Romersk (63 f.v.t. – 324 e.v.t.)	Byz. (324- 641)
Øvre Galilæa	106	170	194

Skema 1

Ser vi på området øst for Galilæa, Golan, publicerede Dan Urman en undersøgelse i 1985, der fremkom med et resultat, der i høj grad svarer til undersøgelsen af Øvre Galilæa, som det ses af skema 2. Samtidig med, at der kan iagttages en vækst i hele perioden, fandt den mest intense vækst sted i romersk tid (142%) efterfulgt af en mere begrænset vækst i byzantinsk tid (15%).<sup>70</sup>

	Hel. (332-63 f.v.t.)	Romersk (63 f.v.t. – 324 e.v.t.)	Byz. (324- 641)
Golan, D. Urman	75	182	210

Skema 2

Som nævnt pågår der et storstilet arbejde med at inddække hele Israel med overfladeundersøgelser i projektet, *Archaeological Survey of Israel*. Doron Bar har i et studie fra 2004 sammenstillet de foreløbige resultater heraf, og som listen i skema 3 afslører, møder vi her igen et forholdsvis konsistent billede med en jævn stigning i hele perioden, sådan at de fleste områder topper i byzantinsk tid eller sekundært i sen-romersk tid (top markeret med fed).<sup>71</sup>

69. Cf. Rafael Frankel et al., *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee* (IAA Reports 14; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2001), 104-40, særligt table 5.1 p. 126.

70. Dan Urman, *The Golan: A Profile of a Region during the Roman and Byzantine Periods* (BAR International Series 269; London: BAR 1985).

71. Doron Bar, "Frontier and Periphery in Late Antique Palestine", *GRBS* 44 (2004), 69-92.

	Hel. (332-63 f.v.t.)	Tidl. Rom. (63 f.v.t.-70 e.v.t.)	Sen Rom. (70- 324)	Byz. (324- 641)
Golan		51	<b>69</b>	40
Hanita, Galilæa	28	41		<b>45</b>
Tabor Galilæa	10	30		<b>49</b>
Nahalal, Galilæa	19		<b>50</b>	45
Mishmar Ha'Emek, Galilæa	37		<b>112</b>	106
Hadera, kysten	5	38	<b>75</b>	64
Shechem, Samaria		62	75	<b>133</b>
Lydda, Judæa	19	45		<b>106</b>
Lachish, Judæa	25		103	<b>158</b>
Menasshe, Judæa	27	64		<b>137</b>
Herodium, Judæa	1		15	<b>46</b>
Urim, Judæa			59	<b>120</b>

Skema 3<sup>72</sup>

Til denne liste kan der yderligere tilføjes to undersøgelser af Samaria udarbejdet af hhv. Israel Finkelstein og Yitzhak Magen publiceret i 1993 (også som en del af ASI-projektet) og af Zvi Lenderman og Shlomo Bunimovitz publiceret i 1997.<sup>73</sup> Som det ses af skema 4 tegner også disse to undersøgelser et makrobillede af Palæstina med en generel stigende densitet i antal bosættelser hen over de store perioder.

	Hel. tid (332-63 f.v.t.)	Romersk (63 f.v.t. – 324 e.v.t.)	Byz. tid (324- 641)
Samaria 1993	170	235	306
Samaria 1997, antal beboere	15.680	22.000	32.520

Skema 4

Den sidste undersøgelse, der skal introduceres, er samtidig også den nyeste og mest værdifulde for vores formål. I 2004 forsvarede den israelske arkæolog, Uzi Leibner, en afhandling, der opsummerer en stort anlagt overfladeundersøgelse af et område i hjertet af Nedre Galilæa vest for Genesaret sø på i alt 285 km<sup>2</sup>.<sup>74</sup> Den er samtidig den mest grundige, da det lykkedes Leibner og hans team at indsamle et usædvanligt stort antal identificerbare potteskår fra hvert sted (gennemsnitligt 200), ligesom de også gennemførte mindre testudgravninger. Endelig applicerer Leibner sit materiale på en nyligt udviklet detaljeret klassifikation af galilæiske potteskår udarbejdet af David Adan-Bayewitz,<sup>75</sup> der tillader en fininddeling af de tre sto-

72. Det bemærkes her, at en række af undersøgelserne foretager en underinddeling af den romerske periode i en tidlig-romersk (63 f.v.t.-70 e.v.t.) og en sen-romersk (70-324).

73. Israel Finkelstein og Yitzhak Magen, *Archaeological Survey of the Hill Country of Benjamin* (Archaeological Survey of Israel; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 1993); Israel Finkelstein, Zvi Lenderman og Shlomo Bunimovitz, *Highlands of Many Cultures: the Southern Samaria Survey: the Sites* (Tel Aviv University Monograph Series 14; Tel Aviv: Tel Aviv University 1997).

74. Uzi Leibner, "Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: Archaeological Survey of Eastern Galilee" (Tübingen: Mohr Siebeck. Under udgivelse). En opsummering findes i Uzi Leibner, "Settlement and Demography in Late Roman and Byzantine Eastern Galilee", *Settlements and Demography in the Near East in Late Antiquity* (red. Ariel S. Lewin og Pietrina Pellegrini, Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali 2006), 105-30.

75. Cf. David Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade* (Israel: Bar-Ilan University Press 1993).



re perioder (hellenistisk, romersk og byzantinsk tid) i tre underkategorier. Hermed nærmer han sig en præcision, der ellers kun er kendt fra egentlige stratigrafiske udgravninger.

Leibners resultater med relevans for vores periode er anført i skema 5. Ifølge Leibner selv tegnes der her et billede af udviklingen i Nedre Galilæa således, at der i den hellenistiske periode var forholdsvis få bosættelser, der ydermere var “fortified sites located on hill-tops near valleys suitable for large scale cultivation” (2006, 114). I den tidlig-romerske periode oplevede området derimod en drastisk ændring med en “... massive wave of settlement construction” nu på steder, der ikke var befæstede og på “... locations with no strategic value” (2006, 115). Stigningen i bosættelser er her tæt på 100%. På dette punkt svarer Leibners undersøgelse til, hvad vi har set i øvrigt. Derimod iagttog Leibner et fald i bosættelser i de efterfølgende perioder, mest dramatisk i sen-romersk og byzantinsk tid, hvilket i sig selv er en interessant problemstilling, der dog ligger uden for nærværende undersøgelses rammer.

	Hel. (332-50 f.v.t.)	Tid. rom. (50 f.v.t. - 135 e.v.t.)	Mel. rom. (135- 250)	Sen- rom. (250- 350)	Tidl. byz. (350- 450)
Leibner, Nedre Galilæa	22	41	39	26	15

Skema 5

For forståelsen af de socio-økonomiske vilkår i Galilæa i det første århundrede er dette studium af afgørende betydning pga. placering, omfang og detaljerigdom. Og Leibners konklusion for denne periode er tydelig: de landlige områder i Galilæa blev – på samme tid som Sepphoris og Tiberias blev udvidet eller grundlagt – lagt under ploven, og antallet af bosættelser var i stærk vækst. Samtidig antyder placeringen af disse bosættelser på ubeskyttede og mindre oplagte steder end fx i de store dale i retning af en periode med grundlæggende politisk stabilitet, der muliggjorde en sådan investering i tid og risiko.

### Landsbyer og huse

Selvom overfladeundersøgelserne således giver en værdifuld indsigt i større landområders udvikling over tid, er det stadig afgørende at inddrage materiale fra egentlige udgravninger for at få en mere præcis fornemmelse af periodens udvikling. Derfor skal fire landsbyer med et tydeligt beboelseslag fra det første århundrede nu undersøges, hhv. Kana, Kapernaum og Jotapata i Galilæa foruden Gamla i Golan.

Uden her at kunne gå i detaljer<sup>76</sup> giver en sådan undersøgelse igen det ganske overraskende resultat, at der tilsyneladende foregik en udvikling og udvidelse af Galilæas landlige områder i det første århundrede, som det kan ses af skema 6 nedenfor.

Udgravningen af Jotapata frembragte indicier på lokale industrielle aktiviteter i mindre målestok i form af en forholdsvis stor olivenpresse, lertøjsfabrikation og tekstilproduktion. Ligeledes blev byens areal udvidet hele vejen frem mod krigen i år 66 e.v.t. på den nedre sydlige bakke. Endelig fandt man i 1997, til udgravernes store overraskelse, et beboelseskvarter, hvor et hus var bevaret med fresko-ornamentation i den såkaldte ’første pompejanske geometriske stil’ svarende meget præcist til ornamenteringen af nordpaladset i Masada og visse overklassehuse i Jerusalem fra samme periode. Udgravningerne i Kana attesterede også et landsbymiljø i udvikling i det første århundrede. Her blev to offentlige bygninger fundet, ligesom der blev fundet indicier på olieproduktion, tekstilproduktion, glasproduktion og dueopdræt. I Kapernaum har vi indicier på en større landsby, og der er gjort fund af flere større beboelseskomplekser, ligesom en række forskere daterer den offentlige bygning under den hvide synagoge til det første århundrede. Endelig tegner udgravninger i Gamla et billede af

76. Herfor henvises der til Jensen 2006, 162-78.

en by med forskellig stil og niveau i beboelseskvarterene, med flere offentlige bygninger, et kommercielt kvarter med en stor olieproduktionsinstallation, en melmølle og en hande­lsgade.

Samlet set tegner disse fire landsbyer et billede af Galilæa i det første århundrede, hvor landsbyer var i stand til at udvide og udvikle sig i samme periode, som urbaniseringen under Antipas og hans efterfølgere fandt sted.

	Jotapata	Kana	Kapernaum	Gamla
Udvidelser	X	x	x	x
Offentlige bygninger		x	x	x
Industriel aktivitet	X	x	x	x
Finere huse	X	x		x

Skema 6

### Mønt-circulation

Ser vi på den numismatiske situation, tegner der sig ligeledes et interessant billede. I en nylig udarbejdet afhandling leverer den israelske numismatiker, Danny Syon, et omfattende billede af møntcirculationen i Galilæa og Golan i den hellenistiske og romerske periode ved at klas­sicere og katalogisere mønter fra 186 kollektioner i Galilæa og Golan med en samlet data­base på næsten 10.000 identificerbare mønter.<sup>77</sup>

Syons undersøgelse udvider og bekræfter, hvad der er påpeget også i andre mindre nu­mismatiske opgørelser i forbindelse med udgravninger, nemlig, at der, for det første, i den hasmonæiske periode (125-63 f.v.t.) indtraf en dramatisk ændring i møntcirkulationen. Møn­ter fra Tyrus og Ptolemais veg i denne periode kraftigt tilbage i cirkulationen i Nedre Galilæa til fordel for hasmonæiske bronzemønter fra Jerusalem.<sup>78</sup> For det andet var ændringerne i den tidlig-romerske periode (63 f.v.t.-70 e.v.t.) derimod mindre mærkbare. De hasmonæiske mønter fortsatte som den mest gangbare valuta (i alt blev 5.632 mønter talt for begge perio­der), mens herodianske og prokuratoriske findes repræsenteret i mindre antal (723 attesteret). Det var først, for det tredje, i den mellem-romerske periode (70-256 e.v.t.), at der indtraf en ny større ændring i form af en stigning i antal tyriske og ptolemæiske mønter samt en stigning i antal mønter i cirkulation i det hele taget.

Som helhed understreger denne undersøgelse altså den udvikling, som også overflade­undersøgelserne viser, nemlig en jævn vækst i hele perioden fra hasmonæerne og frem til i det mindste mellem-romersk tid uden noget mærkbart spring i kølvandet på herodianerne.<sup>79</sup>

### Delkonklusion

Denne anden hoveddel i undersøgelsen understreger altså på baggrund af overfladeun­dersøgelser, udgravninger af landsbyer og studier i møntomløbet, at Galilæa i det første år­hundrede oplevede vækst og udvidelse. Det er dog vigtigt at understrege, at vi med arkæolo­gisk materiale opererer på et makroplan, der ikke giver så tidspræcise billeder, som vi ofte kunne tænke os for historiske formål. Trods dette tegnes der, set over en lang periode fra

77. Danny Syon, *Tyre and Gamla: A Study in the Monetary Influence of Southern Phoenicia on Galilee and the Golan in the Hellenistic and Roman Periods* (Jerusalem: Unpublished PhD dissertation 2004).

78. Cf. fx data fra Yodefata og Kana, cf. David Adan-Bayewitz og Mordechai Aviam, "Iotapata, Josephus, and the Siege of 67: Preliminary Report of the 1992-94 Seasons", *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), 131-65 (160); Peter Richardson, "What Has Cana to Do with Capernaum?", *NTS* 48 (2002), 314-31 (329); Douglas R. Edwards, "Cana (Khirbet)," *Archaeological Encyclopaedia of the Holy Land* 1:109-10, 110.

79. For en nærmere påvisning heraf henvises der til Jensen 2006, 212-4 eller Morten Hørning Jensen, "Message and Minting: The Coins of Herod Antipas in Their Second Temple Context As a Source for Understanding the Religio-Political and Socio-Economic Dynamics of Early First Century Galilee", i *Religion, Ethnicity and Identity in Ancient Galilee* (red. Jürgen Zangenberg, Harold Attridge og Dale B. Martin; Tübingen: Mohr Siebeck 2007).

hasmonæernes indmarch og til den mellem-romerske periode, et billede med en entydig bevægelse i retning af vækst og udvidelse.

### 5. Konklusion og applicering

#### *Forbehold*

Som udgangspunkt for den endelige konklusion skal der først tages en række forbehold, der vedgår de komplicerende forhold, der altid synes at gælde en historisk undersøgelse som denne: For det første er der usikkerheden vedrørende selektivt og mangelfuldt kildemateriale. For det andet er der så mange faktorer i spil, at vægtningen indbyrdes imellem disse skaber et vist spænd mellem en 'maksimal god' eller en 'minimal god' version af leveforholdene. Endelig gælder det særligt for denne undersøgelse, at den i særlig grad har beskæftiget sig med jordfordelingen og dermed har måttet udelade andet relevant materiale.

#### *Syntetisk billede*

Med dette in mente tillader jeg mig alligevel at konkludere, at den fremlagte undersøgelse støtter den fremsatte tese, at de socio-økonomiske forhold i det landlige Galilæa i det første århundrede ikke undergik en radikal forværring, men snarere var præget af en stabil eller jævnt stigende udvikling. Følgende forhold tages til indtægt herfor:

(1) Et rids af den historiske udvikling af jordbalancen tegner et relativt stabilt billede, hvor de gode daljorder konsekvent var under kronen/herskerne og deres aristokrati. På trods af en eventuel effektivisering af landbruget fra hellenistisk tid og frem har vi stadig konkrete vidnesbyrd om, at småbønder havde egne jordlodder.

(2) Overfladeundersøgelser tegner en temmelig ensartet kurve af vækst i antallet af bosættelser fra den hasmonæiske periode og frem. Særligt Nedre-Galilæa oplevede en større befolkningstilvækst i den tidlig-romerske periode, hvor et stabilt politisk klima tilsyneladende understøttede ubeskyttede bosættelser.

(3) Billedet fra udgravninger af landsbyer peger også på vækst og udvidelse med lokal industri og en differentieret husmasse. Overraskende var det særligt at finde stukko-dekorerede huse i Jotapata.

(4) Møntcirkulationen var ifølge D. Syon jævnt voksende, dog kraftigst under hasmonæerne og i den mellemromerske periode. Det herodianske islæt var overraskende lille.

På den baggrund tegner der sig et billede af et Galilæa, der gradvist blev overtaget og koloniseret af jøder under hasmonæerne, og som pga. en forholdsvis stabil periode efter den interne borgerkrig mellem hasmonæerne og herodianerne oplevede en periode med politisk stabilitet under Herodes Antipas. Dette gav plads til en udvidelse af bosættelser, til grundlæggelse af nye, samt til en vis form for handel med visse produkter landsbyerne imellem og mellem landsbyerne og markederne i de store byer som Tiberias og Sepphoris.

Samtidig hermed er der dog ingen tvivl om, at den udnyttelse og sociale ulighed, vi støder på allerede i traditioner i GT, også gjorde sig gældende i Galilæa. Der var, som altid, rigeligt at påtale for en 'social profet.'

#### *Applikation og betydningspotentialer*

Denne rekonstruktion giver mulighed for at understrege den eskatologiske og religiøse motivationsfaktor som plausibel drivkraft bag Jesusbevægelsen. Den lægger sig dermed i forlængelse af Per Bildes studier af den jødiske opstand, hvori han sandsynliggør, at de "moderniserende"<sup>80</sup> tolkninger af oprøret inspireret af marxistiske og økonomiske læsninger baseret på antropologi og sociologi ikke kan stå alene.

At den religiøse inspiration var intenst tilstede ved afslutningen af 2. tempel periode synes også bevidnet i Josefus' historieværk, i Qumranskrifterne, i intertestamentarisk litteratur foruden også i arkæologiske efterladenskaber typiske i netop denne periode såsom den

---

80. Bilde 2006, 21.

udbredte brug af stentøj, der blev anset for kosher, brugen af renselsesbade, *miqva'ot*, samt en striks tolkning af billedforbuddet. I alle nævnte tilfælde kan der iagttages en lempelse i perioden efter templets ødelæggelse.

Konklusionen bliver dermed, at de socio-økonomiske forhold i Galilæa i det første århundrede ikke understøtter en rekonstruktion af den historiske Jesus, hvor en socio-økonomiske deroute i samtiden alene anvendes til at forklare Jesusbevægelsens opståen på bekostning af en religiøs-eskatologisk drivkraft. I dette følger jeg altså også P. Bilde foruden B. Ehrman og andre.<sup>81</sup>

---

81. Cf. Per Bilde, *En religion bliver til: En undersøgelse af kristendommens forudsætninger og tilblivelse indtil år 110* (2001. Repr. København: Forlaget ANIS 2003), 524-6 og Bart D. Ehrman, *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millennium* (Oxford: Oxford University Press 1999).